

Orit Bashkin, *Impossible Exodus: Iraqi Jews in Israel*. Stanford: Stanford University Press, 2017, 320 pages.

ספרה של אורית בשקין מצטרף לגל הכתיבה המחקרית ולשיח הציבורי על תולדות העלייה של יהודי ארצות האסלאם למדינת ישראל, ועל ההיסטוריה הפוליטית והתרבותית של המדינה הצעירה בעשור הראשון לקיומה, ובמיוחד של תופעת המעברות. עבור הקורא העברי המתעניין בסיפורם של יוצאי עיראק, ניצבים לצד ספר זה גם מחקרה רחב היריעה של מאיר-גליצנשטיין, המתמקד בהיסטוריה החברתית של העולים,¹ וספרו של שניר, העוסק בהיסטוריה התרבותית של יהודי עיראק, ושחלק ממנו מוקדש לעולמם לאחר ההגירה לישראל.² בשקין עצמה כתבה מחקר מקיף על היהודים בעיראק המודרנית,³ והספר שלפנינו, העוסק בקליטתם בישראל, ממשיך אותו במידה רבה.

בשקין מבקשת להציג סיפור רב פנים של יוצאי עיראק בישראל, בעיקר בשנות החמישים, הן בהקשר הסינכרוני הרחב של תולדות החברה הישראלית הן בהקשר הדיאכרוני של המשכיות תולדות היהודים בעיראק. עניין המשכיות חשוב מאוד בעיניי מכיוון שהוא עשוי לסייע לחלץ את ההיסטוריוגרפיה הישראלית על תולדות עלייתם של בני קהילות שונות מהכשל המתודולוגי שהיא לוקה בו לעיתים – בחינת ההגירה כ"שעת האפס" של חוויות המהגרים ושל אתגרי הקליטה, בלי להתייחס לרצף, שראשיתו במציאות חייהם בארץ המוצא. בשקין מתמודדת עם סוגיית המשכיות ומעמיקה את העיון בה, אם כי גם מחקרה מותיר שאלות רבות הטעונות בירור. המבוא לספר רומז כי ההיסטוריונית מבקשת לקחת על עצמה אתגר נוסף, ולשלב את ההיסטוריה של העלייה ההמונית מעיראק לישראל, כפי שהומשג תהליך זה בשיח הציוני והישראלי, בהקשרים רחבים של הגירה ופליטות במאה העשרים, ובמיוחד בתולדות ההגירה והפליטות של הפלסטינים.

חלקים נרחבים בספר עוסקים בקליטת העולים במעברות מנקודות מבט שונות. בשקין מציגה את המבנה הארגוני והפוליטי המסועף של המערכות הקולטות, על החלוקה המפלגתית והמוסדית שלהן; משרדי הממשלה, הסוכנות היהודית, ההסתדרות, ומגוון גופים שהוכפפו למוסדות אלה. נדמה כי מידה מסוימת של הזרה,

1 אסתר מאיר-גליצנשטיין, *בין בנדאד לרמת גן: יוצאי עיראק בישראל* (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2009).

2 ראובן שניר, *ערביות, יהדות, ציונות: מאבק זהויות ביצירתם של יהודי עיראק* (ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 2005).

3 Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq* (Stanford: Stanford University Press, 2012)

שהקורא העברי חווה בדיון על סוגיות אלו בשפה האנגלית, עשויה דווקא לסייע להבנת האנומליה המוסדית ששררה במדינה הצעירה: משרדי ממשלה שחתרו לעצב מדיניות ולבצעה, נאבקו באופן יומיומי בהסתדרות ובסוכנות היהדות - ארגונים ותיקים וחזקים, שהמשיכו להחזיק בסמכויותיהם הביצועיות הנרחבות גם לאחר הקמת מדינת ישראל - וברשויות מקומיות סרבניות שניסו להימנע מנשיאה באחריות על העולים.

שני הפרקים הראשונים בספר מאירים את חיי היומיום של העולים במעברות. הפרק הראשון, "חומר אנושי", פותח בתיאור נסיבות העלייה, אך רובו מוקדש למעמד של העולים במדינה הצעירה כ"אזרחים-מהגרים", כלומר בעלי זכויות אזרח פורמליות מצד אחד, אך נתונים לשרירות ליבן של המערכות הקולטות מן הצד השני. הפרק מראה איך יוצאי עיראק, שרבים מהם השתייכו למעמד הביניים המשכיל, אולצו לזוותר בשנותיהם הראשונות בישראל על חופש התנועה שלהם - הם שוכנו במעברות שאותן נאסר עליהם לעזוב, ולעיתים גם הועברו בכוח למעברות אחרות - וכן על חופש התעסוקה ועל החופש הצרכני שלהם, שניכר בין השאר בניהול משק הבית. כמו כן נפגעו הגישה שלהם לטיפול רפואי ברמה סבירה, לתרבות פנאי ולעיתים אפילו החופש התזונתי שלהם. בשקין גורסת כי בעוד שהמדינה והמערכות הממסדיות שפעלו במעברות תפסו את קליטת העולים מעיראק כסיפור הצלחה, המהגרים עצמם חוו את התלות הקיצונית בממסד באופן שונה לחלוטין. בפרק זה עולה סוגיית הסוכנות (agency) וההתנגדות של העולים, שבשקין עוסקת בה גם בהמשך הספר, ושבמידה מסוימת מייחדת את מחקרה ממחקרים קודמים. המערכות הקולטות ביקשו לנצל את העולים לצורכיהן, למשל ככוח עבודה זול, אך לעיתים נתקלו בהתנגדות: עולים לא מעטים נאבקו והצליחו לשמור על סטטוס של מעמד ביניים בזכות הון חומרי, תרבותי או לשוני שהביאו עמם מעיראק, או בזכות כישורים מקצועיים. בשקין מראה כי גברים ונשים נאבקו על חירותם וניסו לשמר חופש בתחומים כמו תעסוקה, מסחר ודת גם במגבלות החיים במעברות.

הפרק השני מתמקד בילדים העולים. מול כמה סיפורים של קליטה מוצלחת עומדת בשקין על תנאי החיים הקשים של הילדים במעברות, הן מבחינה פיזית הן מבחינה חינוכית ותרבותית. יישומו של חוק חינוך חובה במעברות היה נתון למאבקים פוליטיים בין הרשויות והזרמים השונים, שהתנהלו על חשבון טובת העולים. בפרק זה בולטות דמויותיהם של כמה מורים יוצאי עיראק שנאבקו על זכויות התלמידים וקיימו קשרים חמים עימם, ובכך יצרו אפיק התנגדות נוסף למדיניות הפטרונית של נציגי הממסד. טעון במיוחד הדיון בסוגיית פינוי ילדים מהמעברות בעונת הגשמים. צעד זה העלה קושי בהפרדת הילדים מהוריהם, וכן חשף את נטיותיהן הגזעניות של חלק מן המשפחות המארחות, שרצו לקלוט ילדים אשכנזים בלבד. כמו ביחס למבוגרים, כך גם במקרים הנוגעים לילדים ולבני נוער נטו גורמים בממסד לייחס חלק מהבעיות

ל"מנטליות הפרימיטיבית" של יוצאי עיראק. בשקין מראה כי הילדים ובני הנוער יוצאי עיראק גילו נטיות סרבניות למאמצים "למשמע" אותם ולבטל את מורשתם.

מרכז הכובד של הספר שלפנינו נוגע לשאלות פוליטיות, והחידוש העיקרי בו הוא בניסיון לנתח לא רק את יחסן של המפלגות לעולים, אלא גם את עמדותיהם של יוצאי עיראק ביחס למפלגות השונות. לצורך דיון זה מרבה בשקין להתבסס על מקורות, שלמיטב ידיעתי טרם נעשה בהם שימוש שיטתי – המוספים בערבית של העיתונות המפלגתית שיצאו לאור בשנותיה הראשונות של המדינה. עיתונות זו הייתה מעין אתר מפגש בין המוסדות של המפלגות השונות לבין אינטלקטואלים מקרב יוצאי עיראק שהיו פעילים בהן. הפרק השלישי סוקר את יחסן של המפלגות למהגרים העיראקים ומתייחס גם למעורבות של נציגי המהגרים בכל אחת מהן. גישתה של מפא"י לעולים הייתה פטרונית, והמסרים שהפנתה אליהם, בין השאר דרך מוספי העיתונות בערבית, התמקדו בהשתלבות. בשקין מתארת איך חלק מנציגי מפא"י הניחו כי הידע שלהם על יהדות מזרח אירופה תקף למציאות חייהם של יהודי עיראק, אף שהיא הייתה שונה מאוד ושהם לא ידעו עליה כמעט דבר. פעילים פוליטיים כמו שלמה הלל ומרדכי בן פורת ניסו לשנות את הגישה הפטרונית ולבטא את מצוקות העולים מול הממסד דרך מעורבותם במנגנוני המפלגה; לעיתים נדרש לשם כך מאבק של ממש.

גם את מפלגות השמאל מפ"ם ומק"י הנהיגו יוצאי מזרח אירופה, אבל משום שהשתייכו לאופוזיציה, חבריהן הרשו לעצמם לבטא ביקורת נוקבת על הממסד, ואף לקשור בין אפליית המהגרים מעיראק לדיכוי המיעוט הפלסטיני. מעניין במיוחד הדיון של בשקין ביחסים הפנים מפלגתיים. אינטלקטואלים עיראקים חברי מפ"ם ביקרו את ההנהגות האשכנזיות של מפלגות השמאל, אך בה בעת המפלגה נעזרה בעיראקים כדי לפנות לאוכלוסייה הפלסטינית בארץ. קריאת התיגר של לטיף דורי על מדיניות ההשתקה של טבח כפר קאסם, פרשה מרתקת שהספר דן בה בפירוט, ממחישה לטענת בשקין את מרחב התמרון של יהודי עיראקי במפ"ם. מק"י, בשונה ממפ"ם, לא הייתה מחויבת לקונסנזוס הציוני והנהגתה כללה ערבים פלסטינים. אמנם היא הציעה אזור נוחות יחסי למי שהיו חברי המפלגה הקומוניסטית העיראקית, כמו סמי מיכאל, אך הסתייגה באופן עקרוני מנרטיב פוליטי אתני או עדתי באשר הוא. בשקין טוענת כי בטווח הארוך היה בכוחן של המפלגות הלאומיות הקפיטליסטיות, ובראשן חרות, למשוך את יוצאי עיראק – בראש ובראשונה מבחינה סמלית מתוקף הכללתם בקולקטיב היהודי האורגני שחתרו לטפח – אף כי גם הן לא שילבו עיראקים בצמרת. הפרק הרביעי מתמקד בשאלת ההתנגדות של המהגרים למדיניות הממסד, והפרק החמישי עוסק בהתפתחות הזהות הקהילתית שלהם. בשקין מתארת מגוון דפוסי התנגדות בתחומים כגון חינוך, דיור, עבודה, שלטון מקומי ועוד. יוצאי עיראק סירבו לקבל את המקום שהממסד הקצה להם, ניהלו מאבקים אישיים כדי לקבל הזדמנויות

רבות יותר ופיתחו תרבות מחאה. מקור חשוב לדיון בהתנגדות הוא מכתבי מחאה (פטיציות) שהמהגרים שלחו לגורמים ממסדיים שונים. הניתוח של בשקין מראה כי חלק ניכר מתרבות המחאה לא ערער על מוסכמות היסוד של הלאומיות הישראלית המתהווה, אלא יצא נגד יישומן באופן המפלה את יוצאי ארצות האסלאם.

הדיון בשאלות הזהות מעניין במיוחד בשל הרקע המחקרי של בשקין, שעסקה ביהודי עיראק לפני הגירתם. היא מציגה שלוש זהויות שונות של המהגרים, וטוענת שכינון הזהות של הקהילה היהודית-עיראקית בארץ מושתת על יחסי גומלין ביניהן. הזהות העיראקית הושתתה על זיכרון ארץ המוצא והיאחזות בה, לעיתים עד כדי ראייתה כגן עדן משגשג. בשקין כורכת זהות זו עם יסודות של המשכיות בדפוסי הפעילות הפוליטית והתרבותית. הזהות היהודית-ערבית הושתתה על המורשת הלשונית והיה בה הבט של התקוממות כנגד דיכוי השפה הערבית. במקרים מסוימים, בעיקר אצל פעילים קומוניסטים, היאחזות בערבית הביאה ליצירת קשרים משמעותיים עם המיעוט הפלסטיני בישראל באופן שאתגר את יסודות הנרטיב הציוני. עם זאת, בשקין מראה כיצד אחיזתם של יוצאי עיראק בערבית שימשה במקרים רבים בסיס להשתלבות בחברה הישראלית בפעילויות הסברה וחינוך בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל ואף בשירות מערכת הביטחון. נוסף על הזהויות העיראקית והיהודית-ערבית התפתחה גם זהות מזרחית, במידה רבה בהשפעת הבניה של החברה האשכנזית הקולטת, שלא ראתה הבדלים מהותיים בין יוצאי ארצות האסלאם השונות. יוצאי עיראק בישראל הוכנסו לא רק ל"כור ההיתוך" אלא גם אל "כור ההתמזרחות", כפי שמכנים זאת היסטוריונים מסוימים. כך הפכה הזהות המזרחית למרכיב מרכזי בעולמם של יוצאי עיראק בישראל, קיבלה משמעות פוליטית מובהקת כבריתות נגד הממסד עם יוצאי תפוצות אחרות, והייתה למעשה ערוץ בתהליך הישראליוצייה שלהם.

כאמור, לאורך הספר, ובעיקר בשני הפרקים האחרונים, עולה סוגיית המשכיות בדפוסי הפוליטיקה והתרבות של יהודי עיראק במולדתם ובמציאות הישראלית, אבל לדעתי היא לא זוכה לדיון ממצה. בסיכום הפרק הרביעי למשל (עמ' 177-178), אנו למדים כיצד דפוסי המחאה והפעילות הפוליטית שפותחו בעיראק במסגרת גל המחאה בחורף 1948 (ות'בה), שימשו בסיס לפעילויות דומות בישראל. בשקין חוזרת להמשכיות של צורות מחאה אלה גם בדיונה על הזהות העיראקית של המהגרים בפרק החמישי (עמ' 191-193). עם זאת, לטעמי, סוגיית מפתח זו הייתה ראויה לדיון כולל ומעמיק בפרק נפרד. גם הדיון בשאלת המשכיות התרבותית והלשונית של יוצאי עיראק, שעולה בין השאר בעיסוק ביצירתו של סמיר נקש (עמ' 187-188), אינו ממוצה, ויש לקוות שמחקר עתידי ידון בה גם בהקשר של המשכיות ביצירתם של יוצאי תפוצות אחרות.⁴

4 לדוגמה אפשרית להשוואה ראו גלי דרוקר בר-עם, **אני עפרך: ישראל בסיפורת יידיש הישראלית 1948-1967** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 2021).

סוגייה מרתקת נוספת היא היחסים בין מהגרים מעיראק לפלסטינים בישראל והשוואה של יחס הממסד אל שתי האוכלוסיות. בשקין מאירה נושא זה לאורך פרקי הספר, בין השאר בסקירת הפעילות של המפלגות השונות, שם היא מציגה את המתח בין תפיסתם של יוצאי עיראק ושל הפלסטינים בישראל כמוכפפים לאותו משטר מדכא, לבין ההבחנה המהותנית ביניהם כשתי קבוצות נפרדות לחלוטין של "יהודים" ו"ערבים". בפרק החמישי מוקדשים כמה עמודים להפיכתם של יוצאי עיראק בישראל ל"מתווכי תרבות" בין הממסד הישראלי האשכנזי לבין המיעוט הפלסטיני מצד אחד, ולקולות המצביעים על שותפות תרבותית ושותפות גורל בין יוצאי עיראק לפלסטינים מצד שני. סוגיות מרתקות אלו ראויות לדיון מעמיק בפרק עצמאי.⁵ שתי הסוגיות הללו – ההמשכיות מן העולם היהודי בעיראק למציאות הישראלית ודפוס היחסים המורכב עם הפלסטינים הישראליים והעולם הערבי – הן בעלות פוטנציאל רב בעיני משום שהן מאתגרות הנחות שהתקבלו כמובנות מאליהן בנרטיב הציוני הדומיננטי.

פרק הסיכום בספר הוא מעין אפילוג, המוקדש בעיקר למות היהודי-הערבי אחרי 1967 ועוד יותר אחרי 1977, עם המהפך הפוליטי ויצירתה של הברית בין הממסד הישראלי החדש והימני לבין המזרחים, ובכלל זה יוצאי עיראק. בסוף הפרק מצביעה בשקין על תופעות המערערות את הברית הזאת: התחדשות תרבותית יהודית מזרחית, ובכלל זה עיראקית, ועמדות רדיקליות, דוגמת אלה של "הקשת המזרחית", המחדשות את הקריאה לדיאלוג יהודי-פלסטיני שהחלו להישמע בשנות החמישים. ייתכן שהאופי האפילוגי של פרק הסיכום מתאים לקהל הקוראים באנגלית, שאינו בקי בבכתי המציאות הישראלית; אבל לטעמי פרק זה מחמיץ את הזדמנות לבחון באופן רחב וכולל את ההשפעה של הפרשה ההיסטורית שהספר דן בה על התהוות הישראליות, ולעמוד על מגבלות הנרטיב המוכר על שנות החמישים.

ספרה של בשקין תורם תרומה משמעותית לחקר העליות בשנות החמישים בכלל, ולחקר ההגירה מעיראק בפרט. הוא מבוסס על קורפוס מקורות עשיר, הכולל עיתונות פוליטית בעברית ובערבית, מגוון יצירות ספרות בשתי השפות, חומרים ארכיוניים ועוד, ומעלה לדיון סוגיות מרתקות. יש לקוות שבשקין, ואולי גם חוקרים אחרים בעקבותיה, ישובו לעסוק בסוגיות הללו בהיבטים נוספים, שטרם מוצו בספר זה.

גיא מירון

5 ראו התייחסות לסוגיות אלה שפורסמה לאחרונה בתוך הלל כהן, **שונאים סיפור אהבה: על מזרחים וערבים (ואשכנזים גם) מראשית הציונות ועד מאורעות תשפ"א** (ירושלים: עברית הוצאה לאור, 2022), עמ' 219-221.